

شرح حال سید ضیاء الدین محمد و معرفی ازعنوانات- ” فواید الضیائیة“

محمد احمر خان *

چکیده:

فواید الضیائیة ملفوظاتِ عارف بزرگ جے پور ہندوستان سید ضیاء الدین محمد (۱۱۵۰- ۱۲۳۰ ه ق) است. عارفان ہمیشہ در اصلاح جامعہ نقش مهمی ایفا کردہ اند. در این مقالہ عنوانات ” فواید الضیائیة“ مورد بحث قرار دادہ شدہ اند کہ در واقع جواب سؤال های مریدان از طرف سید ضیاء الدین محمد است. در سراسر گفتگویش بہ اخلاق و تربیت مردم توجہ داشت. بعضی از عنوانات را بہ عنوان نمونہ در مقالہ زیر توضیح دادہ شدہ است.

واژه های کلیدی: ضیاء الدین محمد - جے پور - ہندوستان - فواید الضیائیة - ملفوظات.

* دانشجوی دورہ کتری، دانشگاه پنجاب، لاہور

سید ضیاء الدین محمد (۱۱۵۰-۱۲۳۰ هـ ق) ☆ معروف به میر ضیاء الدین جے پوری عارف کامل و مرد دین دار در اکبر آباد در شهر جی نگر (جے پور فعلی در هندوستان) در دورہ اورنگزیب عالمگیر فرمانروای تیموریان متاخر می زیسته است (ضیاء، نسخه خطی فوائد الضیائیة، ص ۶)۔ درباره سال تولد و احوال زندگانی اش هیچ اطلاعی در دست نیست۔ ضیاء الدین از فخرالدین محمد دهلوی (۱۱۲۶ هـ ق- ۱۱۹۹ هـ ق) کسب فیض کرد و خلیفه وی شد (قدوسی، ۱۹۶۲ء، ص ۸۴، میر نذر، ۱۹۶۱ء، ص ۲۵)۔

او بر علوم ظاهری و باطنی کاملاً دسترس داشت۔ در ابتدا برای بسر بردن شغلی داشت ولی بعداً طبق فرمان مرشدش بر مسند درس و ارشاد نشست (خلیق احمد، ۱۹۸۲ء، ص ۲۴۶)۔ از زمان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم تا به بعد مسجد و مدرسه فقط درس قرآن و فقه و حدیث و تربیت مسلمان می کردند۔ چون ضیاء الدین محمد در جی نگر "مدرسه ضیاء العلوم" بنا کرد (افتخار احمد، ۱۹۷۵ء، ۱/۲۴۷)۔ او به مریدان خود نه فقط درس قرآن، تفسیر، حدیث و فقه می داد بلکه کتابهای گران مایه عرفانی مانند کیمیای سعادت، مثنوی مولانا روم و فوائد الفواد و غیره نیز تدریس می کرد۔ (اختر دهلوی، ۱۹۹۱ء، ص ۲۹۷)۔

حسین بخش فخری در شجرة الانوار می نویسد:

"در شهر جی نگر (جے پور) که قریب مقام راجه است و در آن شهر غلبه کفر و کافران بسیار است و در آنجا بت خانه و بت پرست به درجه کمال اند۔ استقامت نمودند و مردمان خاص و عام به آن رسید السادات میر ضیاء الدین تو لا نمودند و به سبب کشف و کرامات و خرق عادات و قوت باطنی راجه و همگی

سرداران راجه و تمامی اهل شهر چه از هندو دکان کافران و چه مسلمانان مطیع و فرمان بردار آن سید پاک شدند.

”فوائد الضیائیة“ ملفوظات مولانا سید ضیاء الدین محمد است - حضرت مهدی علی حسین الحسینی فرزند سید عنایت ساکن قریه مدام پور پر گند امریتھور، بهار، یکی از مریدان ضیاء این ملفوظات را گردآوری کرده است. از مهدی علی حسین الحسینی نه فقط ملفوظات بلکه زیر عنوان ”طریق الضیائیة“ یک رساله هم به دست می رسد. فوائد الضیائیة از تاریخ پنجم ماه جمادی الثانی ۱۲۲۴ هـ تا تاریخ نوزدهم ماه رجب ۱۲۳۲ هـ ملفوظات را در بردارد. این ملفوظات در کتابخانه دانشگاه پنجاب، در ذخیره شیرانی، شماره ۱/۳۱۳/۲۳۶۵ (نسخه خطی) موجود می باشد (منزوی، ۱۹۸۴ء، ص ۱۷۶۸). این نسخه خطی در خط نستعلیق است و سه صد و هشتاد و پنج (۳۸۵) صفحه دارد و بر هر صفحه پانزده سطر است.

نسخه خطی فوائد الضیائیة چنان آغاز می شود:

اللهم لك الحمد يا مالك الملك توتي الملك من تشاء وتنزع-----ازواجه و اولیائہ اجمعین۔ (ضیاء، نسخه خطی فوائد الضیائیة، ص ۴)

به طور کلی این نسخه عنوان بندی نشده است البته بعضی از عناوانات که

جواب سؤال مریدان اند، درین مقاله جداگانه درج می شوند که بدینقراراند:

آداب طعام خوردن از صفحه ۵۷ تا ۵۹

زیارت قبور از صفحه ۶۰ تا ۶۲

ذکر طعام میت و چیلیم خوردن از صفحه ۶۳ تا ۶۴

تقسیم مال از صفحه ۷۱ تا ۷۲

احوال باطن از صفحه ۷۵ تا ۷۶

ذکر زکوٰۃ از صفحه ۷۶ تا ۷۷

ذکر مراتب ولایت از صفحه ۷۸ تا ۷۹

احوال گردش زمین از صفحه ۸۱ تا ۸۲

ذکر زیارت تعزیه از صفحه ۸۶ تا ۸۷

ذکر شان پنجتن پاک از صفحه ۹۳ تا ۹۵

نماز عاشوره از صفحه ۹۹ تا ۱۰۰

اهمیت روزه ده محرم الحرام از صفحه ۱۰۰ تا ۱۰۱

بیان روح از صفحه ۱۰۵ تا ۱۰۶

بیان سحر از صفحه ۱۰۹ تا ۱۱۱

حرمت تمباکو از صفحه ۱۱۵ تا ۱۱۶

شان حضرت بهاء الدین ذکریا ملتانی از صفحه ۱۳۰ تا ۱۳۱

تزکیه نفس از صفحه ۱۳۵ تا ۱۳۶

ذکر انواع خواب از صفحه ۱۳۶ تا ۱۳۹

بیان قبر از صفحه ۱۴۲ تا ۱۴۳

شان و عظمت شهید از صفحه ۱۴۵ تا ۱۴۶

ذکر آدم علیه السلام و شیطان از صفحه ۱۴۸ تا ۱۵۰

هجر و وصل از صفحه ۱۵۵ تا ۱۵۶

مهمان نوازی از صفحه ۱۶۷ تا ۱۶۸

غسل میت از صفحه ۱۷۷ تا ۱۷۸

علم لدنی از صفحه ۱۷۳ تا ۱۷۴

ذکر کرسی نامه از صفحه ۱۷۸ تا ۱۷۹

تعریف ایمان از صفحه ۱۸۱ تا ۱۸۲

بیان نکاح از صفحه ۱۹۳ تا ۱۹۵

ذکر وفات حضرت محمد صلی علیه وآله وسلم از صفحه ۱۹۵ تا ۱۹۶

بیان زنا از صفحه ۱۹۹ تا ۲۰۱

پیدایش انسان و شیطان از صفحه ۲۰۵ تا ۲۰۶

بیان سماع از صفحه ۲۲۴ تا ۲۲۵ و ادامه دارد

تفصیل عنوانات فواید الضیائیة با الاختصار در زیر درج می شود:

۱- بیان طعام خوردن:

بدنِ سالم فکر مثبت دارد و سلامتی بدن در بسیار خوردن نیست بلکه در حد و حساب است، حق تعالی می فرماید: ”یا ایها الرسول کلوا من الطیبات و اعلموا صالِحاً انی بما تعملون علیم“ (سورة المومنون: ۵۱) اے پیغمبران بخورید پاکیزه ها و بکنید نیکی هر آینه من بآنچه میکنید انا ست، کس که طعام برای آن خورد که وی را قوت علم و عمل بود و قدرت راه رفتن، طعام خوردن وی عبادت است- کسی که قبل از غذای خودش برای خانواده اش و ضرورت مندان غذا مهیا می سازد و مقصودش فقط رضایِ خدایِ بزرگ و برتر است، نزدیک خدا مرتبه بالا دارد-

سید ضیاء الدین محمد آداب طعام خوردن را در مجالس مریدان توضیح می دهد- او بر کم خوردن طعام تاکید کرده است، مخصوصاً شام کمتر بخورید تا بتوانید صبح زود از خواب بیدار شوید- چنانکه روش شیوخ و علماء است، او در

این ضمن آیات قرآنی و احادیث نبوی نیز می آورد-

به عنوان مثال می نویسد:

"به کثرت خوردن که از یاد حق باز دارد البته منع آمده است که چرا که هر

چیزی که از یاد حق باز دارد آن حرام است- به موجب حدیث شریف:

ما نهئکم من ذکر الله فهو حرام

وهم بزرگی می فرماید که

چو کم خوردن طبیعت شد کسی را چو سخنی پیش آید سهل گیرد"

بیت بالا از باب سوم گلستان سعدی "در فضیلت قناعت" نقل کرده است

و نشانگر آن قناعت و کم خوردن را نسبت به بسیار خوری خوب می داند- در

نسخه مذکور از صفحه ۵۷ تا ۵۸ همین موضوع ادامه دارد و مثالها از اخبار و

احادیث آورده است که شیطان سیر شکمان و بسیار خوردن را در عین نماز غافل می

کند و از گر سنگان فرسنگ ها می گریزد-

۲- بیان زیارت قبور:

بسیاری از مردم که دور بر ما زندگی می کنند، از زیارت قبور باز می دارند

بلکه زیارت قبور را شرك و قبور پرستی حساب می کنند و حتی از دائره اسلام بیرون

می دانند- سید ضیاء الدین محمد موضوع زیارات اهل قبور را مفصل توضیح داده

است- هر عقده برای مریدان باز کرده است تا ابها می نباشد- هر سخن وی گرد آیات

قرآن و حدیث پیامبر ﷺ می گردد-

"یکی از مریدان از او سوال کرد که بعضی از علمامی گویند که چون زن

برای زیارت قبر از خانه خود بیرون می آید از آن وقت تا وقت برگشتن فرشتگان خدا

بر آن زن لعنت می گویند این چه قضیه است؟- مولانا فرمودند که این سخن از نظر عقل و منطق درست نیست-

چنانکه رسول الله ﷺ فرمودند:

الا ان اولياء الله لا يموتون بل ينتقلون من الدار الى دار

یعنی آگاه باش به درستی که اولیای خدا نمی میرند بلکه نقل می کنند و می گردند ازین خانه بدان خانه چون مردن اولیاء الله کسی نوع اثبات نمی شود و رجوع آوردن از ایشان از کلام قدسی ثابت یعنی:

جعلنا الشيخ الكامل نافع الانسان كما جعلنا نبينا عليه السلام (سورة توبه: ۳۴)

گردانیدم شیخ کامل نفع دهند انسان را چنانکه گردانیدم نبی علیه السلام را
اولیا را هست قدرت از اله تیر جسته باز آرندش ز راه

(مولانا، مثنوی معنوی، دفتر اول، بخش ۸۹، بیت ۲۱)

بلکه ازین حدیث شریف خواستن اعانت از قبور یافته می شود

اذا تحبروا فی الامور فاستعينوا باهل القبور

یعنی هر گاه که در حیرت شوند شما در کاری پس اعانت خواهند شما از صاحب قبور چون از کلام الله و کلام رسول الله صلی الله سراسر فایده و رتبه و بزرگی اولیاء الله یافته شد و به کسی نوع به زیارت مزار ایشان ممانعت یافته نمی شود- علمای ظاهر خداداند که چگونه ممانعت می نویسند-

و در مورد زیارت قبور برای زنان صحبت کردند از مولانا فخر الدین مثالی زدند که چون ایشان مزار خواجه قطب الدین بختیار کاکای و خواجه نظام الدین اولیاء و خواجه نصیر الدین چراغ دهلی برای زیارت و فاتحه خوانی می رفتند ، بعضی

از زنان مرید نیز در خدمت شان می آمدند نه کسی ممانعت کرد از زیارت قبور- ولی
از صاحب قبر طلب کردن اجازه نیست و اینکه

مرد راه خدا خدا نشوند لیک هم از خدا جدا نشوند

(نسخه قلمی، صص ۶۱، ۶۲)

۳- بیان زکوة:

" زکوة" که یکی از ارکان اسلام است-

مولانا ضیاء الدین محمد برای مریدانش چنان توضیح داده است:

" زکوة بر سه نوع است- زکوة شریعت و آن معلوم است که در صد درم
نقره دو نیم آمده است و زکوة طریقت است که در صد درم دو نیم دارد و همه به راه
خدا صرف نماید و زکوة حقیقت است و آن چنان باشد که در صد هیچ ندارد- هم
به راه خدا دهد اگر صاحب نصاب زکوة شریعت ندهد معاصی شود و هم اهل
طریقت و اهل حقیقت زکوة خودها که بالا مذکوره شد اگر ندهند ملزم گردند و این
حدیث ببینید:

زکوة المال احد من اربعین و زکوة البدن یمنع جوارح البدن من جمع الحرام
و زکوة الايمان فناء الجسد فی التوحید الرحمان-

(نسخه قلمی، صص ۷۵، ۷۶)

۴- بیان مال در راه خدا:

دین اسلام برای انفاق سبیل الله می گوید - کسی که دستش کشاده تر
است به تنگ دستان کمک کند تا يك فضاي اعتدال در میان همه باشد- ضیاء الدین
محمد برای اصلاح شاگردان نه فقط آیات قرآنی بلکه حکایات نیز آورده است-
می گوید که:

شخصی خسیس بود و با خست هیجده اشرفی جمع کرد. وقت نزاع يك کسی آمد و همه مالش گرفت.

مولانا ضیاء الدین محمد نتیجه این حکایت خودش می نویسد که بخل کردن بدترین اعمال است.

”بخیل از بود زاهد بحر و بر بهشتی نباشد به حکم خبر
خدای بزرگ و برتر اگر مال دهد به راه خدا صرف نماید، گنج نکند ورنه به
موجب این آیه به عذاب مبتلا خواهد شد.

والذین یکنزون الذهب والفضة و لا ینفقونها فی سبیل الله فبشرهم بعذاب الیم یجمی
علیها فی نار جهنم فتکوی بها حبالهم و جنوبهم و ظهورهم هذا ما کنزتم لا نفسکم
فذوقوا ما کنتم تکنزون (سورة توبه: ۳۴، ۳۵)

یعنی آنانکه گنج می نهند زر را و سیم را و نفقه نمی کنند. آن را در راه خدا
پس مژده ده ایشان را به عذاب درد ناک روزی که کرم کرده شود.

(نسخه قلمی، صص ۶۹، ۷۰، ۷۱)

۵- بیان انواع خواب:

در ملفوظات مولانا ضیاء الدین آمده است که ایشان از خواب سه نوع
گفتند.

۱- یکی رحمانی ۲- دوم وهمی ۳- وسوم شیطانی

می گوید، خواب رحمانی آنست که هر چه در خواب بینند نیک باشد
خواه بدرونما می شود زود یا بدیر. ”وهمی“ آن رامی گویند که در دل هر چه خیال
بسته است. همان در خواب بیند و آن خواب بعضی راست و بعضی دروغ می شوند
و درباره خواب شیطانی فرمودند که این خواب هرگز رونما نمی شود که ”دروغ را
فروغ نیست“ - غرض همین طور به روز شب درست خواهد شد، همه افعال ذمیمه

از خود دور خواهد گردید و از خوابِ ظهر منع فرمود بلکه به مریدان گفت که در دل نیت کنید که این خواب دوپهر در واقع برای عبادت و شب بیداری است تا وقتِ شب درست در حضورِ رحمان باشیم۔

کتاب شناسی و منابع:

- القرآن الکریم

- اعجاز الحق قدوسی، ۱۹۶۲ء، تذکرہ صوفیائے پنجاب، سلمان اکیڈمی حق نشان ۳۰ کراچی، هاوسنگ سوسائٹی۔ کراچی ۵

- افتخار احمد چشتی سلیمانی، پروفیسر (۱۹۷۵ء)، تذکرہ خواجگان تونسوی، جلد اول، چشتیہ اکادمی فیصل آباد

- خلیق احمد نظامی، ۱۹۸۲ء تاریخ مشائخ چشت، دارالمصنفین، اسلام آباد

- سید ضیاء الدین محمد، فوائد الضیائیة، نسخہ قلمی، کتابخانہ دانشگاه پنجاب، ذخیرہ شیرانی، شماره ۱/۲۳۱۳/۵۶۳۶ (نسخه خطی)

- مرزا محمد اختر دهلوی، ۱۹۹۱ء، تذکرہ اولیاء پاک و هند کلاں، دانش پبلشنگ کمپنی۔ نئی دہلی

- منزوی، احمد (۱۹۸۴ء)، فہرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

- میر نذر علی درد کاکوروی، ۱۹۶۱ء، ملفوظات و حالات شاہ فخر دہلوی، سلمان اکیڈمی حق نشان ۳۰ کراچی، هاوسنگ سوسائٹی۔ کراچی ۵

☆ در نسخہ خطی فوائد ضیائیہ، قصہ ای از مرید ضیاء الدین محمد بر صفحہ ۲۹۷ درج است کہ یک روز از ایشان سوال کرد کہ عمر شما چند سال است، ایشان جواب دادند ہفتاد و ہفت سال۔ من از قصہ بہ نتیجہ رسیدم کہ در ۱۲۲۷ھ این سوال پرسیدہ شد و جواب آمد علیہ السلام ۱۱۵۰ھ ق بہ دنیا آمدند۔